

“Bon pour l’Orient”: Fuat Dünder’in kitabını deşifre ederken...

AYHAN AKTAR - ABDULHAMİT KIRMIZI*

Tarihçilik, zor zenaat. Özellikle de “1915 yılında Osmanlı Ermenilerine ne oldu?” sorusunun cevabını arayanlar için. Bu konuda 2008 yılında çıkan önemli çalışmalardan biri Fuat Dünder’in *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008) başlıklı kitabıdır. Dünder’in bu kitabı, ilk baskısı 2001 yılında yapılan *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası, 1913-1918* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001) başlıklı çalışmasının devamı sayılabilir. Dünder, kitabına yazdığı önsözde şunları söylemektedir:

“2000’de bir master tezi olarak Müslümanlara yönelik sevk ve iskân politikasını işlediğim çalışmanın ikinci aşaması olan elinizdeki bu eser 2007’de EHESS [École des hautes études en sciences sociales] - Paris’te tarih doktora-sı olarak savunulmuş ve tarafımdan Türkçe’ye çevrilmiştir.”¹

Zaten, yüksek lisans ve doktora tezi olarak hazırlanıp daha sonra basılmış iki kitap arasında bazı devamlılıklar ve tekrarlar görülebilir.

Fuat Dünder ilk kitabında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan ve kendi ifadesiyle, “devletin gizli belgeleriyle” Arap, Arnavut, Boşnak, Çingene, Çerkez, Laz, Gürcü ve esas olarak Kürt nüfusun Türkleştirilmesi için uygulanan göç ve yerleştirme politikalarını ortaya koymaya çalışıyordu.²

(*) Bu yazıyı önceden okuyan ve bazı eleştiri veya önerilerini esirgemeyen Fikret Adanır, Taner Akçam, Ali Bayramoğlu, Hakan Erdem, Ahmet İnel, Ayşe Kadioğlu, Niyazi Kızılyürek ve Umut Özkırımlı’ya teşekkürlerimizi sunuyoruz. Tabii ki mevcut tüm hatalar bizimdir. A.A. ve A. K.

1 Fuat Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. Birinci Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008. s. 19

2 Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası, 1913-1918*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001. s. 11

Dünder'ın *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* başlıklı ikinci kitabı, gayrimüslimlerin sevk ve iskânıyla ilgilidir. Kitapta Bulgar, Rum, Ermeni, Nasturi, Süryani, Yahudi ve (müslüman oldukları halde, nedense yine) Kürt nüfus için uygulanan göç ve yerleştirme politikaları anlatılıyor. İstatistik ve matematik ilminin etnik sorunların çözülmesinde İttihat ve Terakki yönetimi tarafından nasıl kullanıldığı gözler önüne seriliyor. Böylece, pozitivist dünya görüşünü içselleştirmiş İttihatçıların toplumu dönüştürme hırsı ve azmi ortaya konuluyor.

1913'te hükümet darbesi yaparak iktidarın mutlak sahibi olan İttihat ve Terakki'nin, nüfusu homojenleştirmek ve kendileri için uygun nüfus bileşimini oluşturmak için etnografik araştırmalara, etnik istatistiklere ve haritalara dayanarak "etnisite mühendisliği" yaptığı örneklerle anlatılıyor. Dünder'a göre, Trakya'nın Bulgarlardan, Ege sahillerinin Rumlardan arındırılması, Ermenilerin tehciri gibi operasyonlar, çoğu askerî mekteplerde okumuş olan İttihatçıların matematiksel yöntemlerle hayata geçirdikleri nüfus mücadelesinin birer parçasıdır. 1913-1918 arasında Osmanlı devleti sınırları içindeki Müslüman ve gayrimüslim çeşitli unsurlar üzerinde yüzde hesaplarıyla uygulanan sevk ve iskân politikaları, nüfusu homojenleştirmeyi amaçlayan bir büyük planın farklı aşamalarıdır.

Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* isimli kitabında, aslında Milli Mücadele'nin, Talat Paşa'nın vilayetlerden mülki teşkilatı gösteren haritalar ve milliyete dayalı nüfus cetvellerini istediği 20 Temmuz 1915 tarihli telgrafla başladığını iddia ediyor.³ Türk ve Müslüman olmayanların Türkler arasında %5, Ermenilerin de tehcir edildikleri iskân bölgelerinde %10 ve Halep bölgesinde %2 oranında yerleştirilmeleri şeklindeki matematik operasyonu, Dünder'a göre imparatorluğun Hıristiyan unsurlarının devlet idaresine yüzdeleri oranında katılımını dayatan Batılı istatistik zihniyetinin İttihatçı seçkinlere sirayet etmesinin bir sonucudur.⁴

Fuat Dünder, Ermeni tehciri tartışılırken hep gündeme gelen "sayılar meselesi"ne de katkıda bulunuyor. Dünder'a göre, 1914 ile 1918 yılları arasında tehcir edilmeyip Anadolu'da bırakılan 281.000 Ermeni vardır. Bu sayıya tehcir edilip hayatta kalan 300.000 ve kaçıp kurtulan 255.000 kişi de eklendiğinde, 1914'te mevcut bulunan toplam 1,5 milyon Ermeni'den 836.000'i –yani nüfusun % 55'i– hayatta kalmış olmaktadır.⁵

Ulus-devlete giden karanlık, dolambaçlı ve acılı yolun dönüm nokta-

3 Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 424

4 A.g.e., s. 425-427

5 A.g.e., s. 377-379

ları hakkında okuyucuya yeni bilgiler sunan Fuat Dündar’ın kitabı, ortaya çıkardığı arşiv belgelerinin zenginliği bakımından önemli bir çalışmadır. Türkiye’de suskunlukla geçirilen, veya hâlâ Ittihatçılıktan vazgeçmemiş bazı bezirganların savunmacı üslubuna mahkum edilen bir tarihi dönem hakkında araştırma yapmak, zaten başlı başına bir cesaret işidir. Bu bakımdan Fuat Dündar’ın çalışmalarını takdirle karşılamakla birlikte, kitabın bazı sorunlarını görmezden gelmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz.

Önce üslup: Tevazu eksikliği!

İlk olarak Fuat Dündar’ın *Modern Türkiye’nin Şifresi* kitabına yazdığı önsözden kendi çalışmalarını nasıl değerlendirdiği ile söze başlamak istiyoruz. Şöyle diyor, Fuat Dündar:

“Ancak tüm eksiklerine rağmen, 2001’deki çalışmam gibi, bu çalışmanın alanında bir ilk ve Türk tarihyazımı yanı sıra Yunan, Ermeni, Kürt ve Yahudi tarihyazımlarını –bu dönemle ilgili– sarsacak düzeyde olduğunu düşünüyorum. Çalışma yürütülürken ve analizler yapılırken gerekli olan ve gösterilen tevazuyu, sonsözde, bu noktada ne yazık ki gösteremiyorum.”⁶

Görüldüğü gibi, kitabın birinci sorunu kullanılan üslup ile ilgilidir. Yazar, maalesef tevazudan uzak ve yer yer “alçak dağları ben yarattım” havasında bir üslup kullanmıştır. Bu kitabın doktora tezi olduğunu bilmesek, yukarıdaki paragraftan yola çıkarak “ununu elemiş, eleğini duvara asmış” bir profesörün makalesini okuduğumuzu zannedecektik.

Akademik dünyada bir ruhban sınıfı yoktur, ama “hoca-talebe” veya “usta-çırak” ilişkisine dayanan bir hiyerarşi geleneği vardır. Bu geleneğin henüz bozulmamış bir özelliği de akademik çalışmalarda mütevazı, saygılı, okuyucuyu ezmeye çalışmayan bir üslup kullanmaktır. Aslında, kural çok basittir: Ne kadar tevazu gösterirseniz, eserinizin değeri başkalarının gözünde o kadar büyür! En azından, biz böyle düşünüyoruz.

Şimdi gelelim, *Modern Türkiye’nin Şifresi* kitabının diğer sorunlarına...

Fuat Dündar’ın tezi literatürde nereye oturuyor?

Doktora tezlerinin temel bir özelliği vardır. Her doktora tezinin ilk bölümü seçilen konu ile ilgili daha önceden yapılmış çalışmaları özetler. Bütün doktora tezlerinde bulunan teorik giriş bölümünün yazılış amacı, adayın seçtiği konuda kendisinden daha önce yazılanları özetlemesi, bunları eleştirel bir

6 A.g.e., s. 20

gözle ele alması, kendisinden önce kullanılan teorik yaklaşımları ve kavramları eleştiri süzgecinden geçirdiğini ispatlamasıdır. Ancak bu süreç tamamlandıktan sonra, aday kendi kavramsal çerçevesini ortaya koyar ve topladığı birincil kaynaklarla (örneğin, arşiv malzemesi) kendi perspektifini ve kurusunu inşa etmeye başlar. Fakat Fuat Dündar'ın doktora tezinin Türkçe tercümesi olan kitabında biz böyle bir bölüm göremiyoruz. Yazar, “nüfus mühendisliği” veya “toplumsal mühendislik” (*demographic engineering-social engineering*) konularında sanki ilk olarak kendisi yazıyormuş gibi bir üslup benimsemiş. Bütün bunlara ilaveten, Fuat Dündar'da hafiften “teori karşıtı” bir tavır da söz konusu:

“Bu çalışmanın metodolojisini ve sınırlarını belirlemeden önce şunu vurgulamak gerekir ki, bu çalışmada hiçbir milliyetçilik teorisi model alınmamıştır. Asıl kaygı, İttihatçı Türkleştirme sürecini ve özellikle bu sürecin demografik yanını –mümkün mertebe bunu gerçekleştirenlerin belgelerinden– anlamak ve herkesçe anlaşılmasını sağlamaktır.”⁷

Görüldüğü gibi, yazarın daha en baştan bir tür “ilk olma iddiası” var. Ama Dündar kitabın sonunda, Türk milliyetçiliğinin hangi genel kategori içinde yorumlanması gerektiğine ilişkin bazı tespitler yapıyor ve şunları söylüyor:

“Türk milliyetçiliğine ilişkin çalışmalarda da, daha çok Gökalp metinlerine ve resmî devlet söylemine bakılarak, Türk milliyetçiliğini *sivil milliyetçilik* olarak tanımlama eğilimi ağır basar. Üzerinde yaşanan ortak vatani esas alan *sivil milliyetçilik* ile ortak geçmişi esas alan etnik milliyetçilik arasında ilk gruba Türk milliyetçiliği dahil edilmeye çalışılırken şifreli telgraflarda gerçekleşen boyut gözardı edilir.”⁸

Yukarıdaki paragrafı okuduğumuzda, Fuat Dündar'ın Türk milliyetçiliği üzerine yapılmış çalışmaları dikkatli bir şekilde gözden geçirmediğini anlıyoruz. 2008 yılında çok önemli bir bulgu gibi bize sunmuş olduğu, “Türk milliyetçiliğinin etnik bir milliyetçilik” olduğu tespitinin başkaları tarafından kendisinden en az on yıl önce yazılmış olduğunu bilmesi gerekirdi diye düşünüyoruz.⁹

Yukarıdaki paragrafta Anthony Smith'in farklı tür milliyetçilikleri sınıflandırırken kullandığı “ethnic” ve “civic” ayrımının Fuat Dündar tarafından “etnik” ve “sivil” olarak yorumlanması bu ayrımı da tam olarak kavra-

7 A.g.e., s. 28

8 A.g.e., s. 441 (İtalikler bizim. A. A. ve A. K.)

9 Bu konuda sadece İletişim Yayınları tarafından yayımlanan *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce* dizisinin 4. cildine göz atması yeterliydi. Bkz. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, cilt 4, ed. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

madığını gösteriyor. “Civic nationalism” terimini Türkçe’ye “sivil milliyetçilik” olarak çevirmek yanlıştır. Doğru çeviri “vatandaşlık esası üzerinde yük-selen milliyetçilik” olmalıdır. Ama “civic” teriminin “civilian” ile karıştırılması sonucunda ortaya çıkan “sivil milliyetçilik” terimini gördüğümüzde, “acaba bunun bir de ‘askeri’ olanı var mıdır?” diye düşünmekten kendimizi alamadık.

Fuat Dündar, Türk milliyetçiliğinin özellikleri hakkında yukarıdaki yorumları yaparken, sürekli olarak *de facto* duruma referans vererek, kendisinin İttihat ve Terakki’nin milliyetçilik anlayışını onların şifreli telgraflarından ortaya çıkardığını anlatmaktadır. Ancak bu tür bir analizin, bir milliyetçiliğin belirleyici niteliklerini ortaya koyabileceğini ifade etmektedir:

“Bir milliyetçiliğin sınırları son noktada, eyleme geçtiği ana odaklanmalı, icrası sırasındaki metinlere dikkat edilmelidir. Bu çalışmanın hazırlanması aşamasında, İttihatçıların operasyon sırasındaki metinlerine, icraatlarına bakarak milliyetçiliklerinin sınırları anlaşılmaya çalışılmıştır.”¹⁰

Kısaca, Fuat Dündar bize bir milliyetçilik anlayışını doğru değerlendirmek için sadece Ziya Gökalp gibi milliyetçi ideologların yazdıklarını incelemenin veya resmî devlet söylemini analiz etmenin yeterli olamayacağını, gerçek hayatta uygulanan (*de facto*) politikaları da analiz etmenin gerekli olduğunu söylüyor. Eğer, Ziya Gökalp üzerine kendisinden önce yazılanları daha dikkatli okumuş olsaydı, daha 1985 yılında Taha Parla’nın bu tür bir analizi korporatizm/milliyetçilik konusunda yaptığını, hatta bir metodolojik bir önerme olarak ortaya koymuş olduğunu görürdü:

“Bir toplum modeli ve felsefesi olarak korporatizm, açıkça ve ayrıntılı formüle edilmiş programatik bir siyasal ideoloji oluşturabileceği gibi, daha belirsiz ve gevşek bir dünya görüşü olarak da kalabilmektedir. Başka bir boyutta ya da düzeyde ise korporatizm, böyle bir dünya görüşü ya da ideolojinin sonucu olan ya da bununla uyum içinde bulunan bir fiili pratikler ve politikalar bütünüdür. Üçüncü bir düzey ya da boyutta ise ikinci düzeydeki *de facto* dışavurumlarının ötesinde, elle tutulur siyasal kurumlar ve hukuksal yapılar olarak *de jure* de gerçekleşebilir.”¹¹

Ayrıca, Cumhuriyet’in ilk yıllarında uygulanan “Türkleştirme politikaları” ile ilgili başka yayınlara göz atmış olsaydı, Taha Parla’nın metodolojik öner-

10 Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*. s. 441

11 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: İletişim yayınları, 1985. s. 54. Ayrıca, Ziya Gökalp üzerine göreceli olarak daha yeni bir yazı için bkz. Andrew Davison, “Secularization and modernization in Turkey: the ideas of Ziya Gökalp,” *Economy and Society*, Vol. 24, No. 2, May 1995. s. 189-224

mesinin Kemalist milliyetçilik anlayışını analiz etmek için kullanılmış olduğunun farkına varabilirdi.¹² Şimdi, kitabın kavramsal çerçevesi üzerinde duralım.

Dündar'ın kullandığı terminoloji, örneğin “Türkleştirme”, “nüfusun homojenleşmesi” veya “nüfus mühendisliği” gibi teorik kavramlar kendisinden yıllar önce bu konularda yayın yapanlar tarafından kullanılmıştır. Yine genç bir araştırmacı olan Uğur Ümit Üngör'ün 2008 yılında çıkmış olan bir makalesinde “toplumsal mühendislik” kavramını ele aldığını görüyoruz. 1913-1950 arasında Türkiye'nin özellikle Doğu vilayetlerinde uygulanmış nüfus politikalarını aydınlatmaya çalışan Üngör, işin doğrusunu yapıyor. Makalesinin ilk bölümünde “toplumsal mühendislik” teriminin adeta soyağacını çıkarmaya çalışıyor ve Türkiye'de yapılan çalışmaları da kullanarak bir analiz geliştiriyor.¹³ Her nedense, Fuat Dündar böyle davranmıyor. Kendisinden önce bu konuda yazan tarihçilerin yazdıklarına referans vermekten kaçınıyor.¹⁴ Bu kavramları kendisinden önce kullanmış olanlarla bir tür “teorik düzeyde hesaplaşma” içine girmiyor. Şimdi, Fuat Dündar'ın önsözünde özetlediği çalışmasının temel tezleri ile ilgili bölümü okuyalım:

“Temel tez, istatistik ve matematiğin etnik sorunlar da asıl rolü oynadığını öne çıkarırken bu çalışmanın her bölümünde yeni tezler ileri sürülmüştür: Ermeni katliamının, dereceli tırmanan tehcirin bir –kaçınılmaz değil– sonucu olduğu; 1922'de Yunanistan ile yapılan mübadelenin kadük kalan İttihatçı bir proje olduğu; Kürtlerin asimilasyonunun Gökalp'in çerçevesini çizdiği günümüz Türk milliyetçiliğinin kurucu bileşkesi olduğu; İttihatçıların Yahudilere ve Filistin meselesine bakışında da tehcir amacının merkezî bir yer tuttuğu; Osmanlı devletinin Müslümanları etnik kökenlerine göre kayda geçirdiği; nüfus sayımlarının cemaatlerin devlete katılım oranını belirlemede önemli işlev gördüğü; Türk resmî ideolojisinin bugün Ermeni ve Kürt meselesine bakışının savaş yıllarında oluşturulmuş propaganda menşeli olduğu vs. vs.”¹⁵

Fuat Dündar'ın burada bize “temel tez” olarak sunduğu iddiaların çoğu, kendisinden önce bu konularda kalem oynatmış başka tarihçiler tarafından dile getirilmiştir. Örneğin, ilk olarak “Ermeni katliamının, dereceli tırmanan tehcirin bir sonucu olduğu” meselesini ele alalım.

12 Bkz. Ayhan Aktar, “Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan 'Türkleştirme' Politikaları,” *Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. s. 132-134.

13 Uğur Ümit Güngör, “Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering',” *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue No. 7 - Demographic Engineering. (Bu makaleye internetten ulaşmak mümkündür: <http://www.ejts.org/sommaire2073.html>)

14 Bkz. Nesim Şeker, “Demographic engineering in the late Ottoman empire and the Armenians,” *Middle Eastern Studies*, cilt. 43, no. 3, Mayıs 2007. ss. 461-474

15 A.g.e., s. 21. İfade bozuklukları aynen muhafaza edilmiştir (A.A ve A.K).

Donald Bloxham, daha 2003 yılında *Past & Present* dergisinde yayımlanan makalesinde 1915’te yaşanan katliamların önceden planlanmış bir soykırımın hayata geçirilmesi ile ilişkili olmadığını yazmıştı:

“Bu makalenin iddiası şudur: soykırım için [İttihatçılar tarafından] önceden belirlenmiş bir şablon yoktu. [Ermeni soykırımı], bölgesel düzeyde alınan bir dizi sınırlı tedbirin, süreç içinde *kümülatif olarak radikalleşen bir uygulamaya dönüşmesinden ortaya çıktı.*”¹⁶

Bloxham’ın yanı sıra, etnik temizlik ve toplumsal şiddetin mukayeseli olarak incelendiği bizce en önemli çalışmalardan biri olan Michael Mann’in *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* başlıklı kitabının 5. ve 6. bölümlerde “1915 yılında Osmanlı Ermenilerine ne oldu?” sorusuna cevaplar aranıyor.¹⁷ Michael Mann’in kurgulamış olduğu kavramsal çerçeve, nasıl ve hangi sosyo-politik aşamalar sonucunda İttihatçıların başlattığı tehcirin katliama dönüştüğünü anlatmaktadır. Bizce, Mann’in literatüre en ciddi teorik katkısı şudur: bazı ülkelerde başlayan demokratikleşme süreçleri bazen varolan etnik çatışmaları sertleştirir ve şiddete dönük etnik milliyetçi radikalleşmeyi gündeme getirir. İşte bu aşamayı yaşayan toplumlarda soykırımla sonuçlanan şiddetin ortaya çıkması muhtemeldir.

Dikkat edilirse, Bloxham’ın makalesi 2003 yılında ve Mann’in kitabı ise 2005 yılında, yani Fuat Dündar’ın 2006 yılı Aralık ayında doktora tezini EHESS’te teslim etmesinden çok önce yayımlanmıştır. Fuat Dündar’ın kitabında ise, nedense bu çalışmalardan hiç bahsedilmemekte, ayrıca bu iki yazarın çok önceden dile getirmiş oldukları bazı tespitler “temel tez” başlığı altında tekrar okuyucuya sunulmaktadır.

Gelelim, yine Fuat Dündar’ın temel tezlerinden biri olan, “1922’de Yunanistan ile yapılan mübadelenin kadük kalan İttihatçı bir proje olduğu” meselesine...

Evet, doğrudur. Türk-Yunan nüfus mübadelesi aslında “kadük kalmış bir İttihatçı proje”dir. Fakat, önce Dündar’ın verdiği tarihleri düzelterek işe başlayalım: 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan’da imzalanan ve resmi adı “Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” olan uluslararası antlaşmanın 1. maddesine göre, mübadele 1 Mayıs 1923 tarihinden iti-

16 Donald Bloxham, ‘The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy,’ *Past & Present*, no. 181, Kasım 2003. s. 143. Ayrıca, aynı yaklaşımın daha gelişmiş versiyonu için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. New York: Oxford University Press, 2005. (İtalikler bizim. A. A. ve A. K.)

17 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. New York: Cambridge University Press, 2005.

baren başlayacaktır. Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişi 1923 yılının sonunda başlamış ve 1924 yılında devam etmiştir.¹⁸ Yani "1922'de Yunanistan ile yapılan mübadele" cümlesi yanlıştır. 1922'de Türkiye'nin Batı bölgelerinden üç ay içinde yaklaşık 900.000 Anadolu Rumu doğdukları toprakları terk ederek Yunanistan'a sığınmışlardır. Kısacası, tek taraflı bir nüfus hareketi vardır, bu da mübadele sayılmaz. Ortada yapılmış bir antlaşma yoktur, ayrıca Rumeli Müslümanları hâlâ Makedonya, Girit ve Ege adalarında kalmaya devam etmektedir. Anadolu içlerinde ve Karadeniz kıyılarında kalan Rumların gidişi ve Rumeli Müslümanlarının Türkiye'ye gelişi 1923 sonundan itibaren, esas olarak da 1924 yılında gerçekleşmiştir.¹⁹

1912-1913 Balkan savaşlarından sonra Makedonya ve Batı Trakya'nın Yunan hakimiyetine geçişi ve Türkiye'ye yüzbinlerce Balkan muhacirinin göç etmesinden sonra, İttihatçıların mübadele fikrine sıcak baktıkları bilinen bir şeydir. Tabii ki İttihatçılar açısından, mübadele yolu ile nüfusun Türkleştirilmesi ve homojenleştirilmesi niyeti de ortadadır. Fakat, 1914 yılında düşünülen "kadük kalmış" mübadele ile 1923-1924 yıllarında yapılan mübadele arasında bir temel fark vardır: 1914 yılında ilk olarak Atina'daki Osmanlı diplomatı Galip Kemalî [Söylemezoğlu] Bey tarafından dile getirilen ve "Makedonya'daki Müslümanlar ile Aydın Vilayeti dahilindeki Rumların mübadele edilmesi" teklifi *mecburi değil*, "insanların tercihine bırakılmış" bir mübadeleydi.²⁰ Fakat, 1923-1924 yılında yapılan uluslararası antlaşma ile gerçekleşen nüfus değişimi *mecburi* bir mübadeledir. Lozan'da imzalanan uluslararası antlaşma sonucunda, istisnalar (Rumlar için İstanbul, Bozcaada ve Gökçeada; Rumeli Müslümanları için ise Batı Trakya) dışında herkes *mecburen* mübadeleye tâbi tutulmuştur.

Nitekim, bu konuyu görüşmek üzere İstanbul'daki Said Halim Paşa hükümetinden yetki alan Galip Kemalî Bey ile Yunan Başvekili Venizelos arasındaki yazışmalarda bu durum açıkça ifade edilmektedir. Venizelos'un 22 Mayıs 1914 günü Galip Kemalî Bey'e yolladığı resmî mektupta mübadelenin niteliği açıkça ortaya konmaktadır:

"Şurası tabiidir ki, teklif edilen mübadele *sırf kendiliklerinden muhaceret etmek arzusunu gösterenlere* şâmil olup, bunların bırakacakları emlakın kıymetleri takdir edilerek aradaki farklar karşılıklı olarak ait oldukları hükümetler tarafından yapılacak kati muhasebe sırasında kapatılacaktır."²¹

18 Antlaşma metni için bkz. *Lozan Barış Konferansı-Tutanaklar Belgeler*. Takım II, cilt 2. çev. Seha L. Meray. Ankara: SBF yayını, 1973. s. 89-95.

19 Bu konuda, bkz. Ayhan Aktar, "Türk Yunan Nüfus Mübadelesi ve Diplomasi," *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006. s. 99-156.

20 Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hatıraları, Canlı Tarihler*, cilt 5, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1946.

21 A.g.e., s. 103. (İtalikler bizim. A.A ve A.K)

Fuat Dündar, eğer Galip Kemalînin anılarını okumuş olsaydı, Yunan tarafının 1914’te mübadele konusuna nasıl baktığını anlar ve Rum tehciri hakkında daha dengeli bir analiz yapma imkânı bulurdu. İşte bu nedenlerle, 1914’te “kadük kalan” ama 1923-24 yılında gerçekleştirilen mübadelenin kapsam ve uygulama bakımından birbirinden ne kadar farklı olduğunu maaşef değerlendirememiştir.

Yeni tez olarak ileri sürülen “1922’de Yunanistan ile yapılan mübadelenin kadük kalan İttihatçı bir proje olduğu” meselesine gelince... Ayhan Aktar’ın 2000 yılında yayımlanan *Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları* isimli kitabındaki birinci makale Türk-Yunan nüfus mübadelesi hakkındadır.²² Bu makalenin 3. bölümü 1914 yılındaki mübadele teşebbüsünü anlatmakta ve “*İlk prova: Balkan Savaşı sonrasındaki nüfus mübadelesi*” alt başlığını taşımaktadır. Aynı bölümde, dönemin Çeşme Kaymakamı Hilmi Uran’ın anılarından da faydalanılarak Çeşme Rumlarının göçü anlatılmakta ve yazının o bölümü şu tespitlerle sona ermektedir:

“Çeşme’nin boşaltılmasının ve Rumeli muhacirlerinin Çeşme’ye yerleştirilmelerinin bu traji-komik öyküsü, bu tarihten yaklaşık on yıl sonra gerçekleştiren Türk-Yunan nüfus mübadelesinin küçük çapta bir provası sayılabilir. Fakat Lozan Antlaşmasından sonra gerçekleştirilen nüfus mübadelesinin yaratmış olduğu insan trajedisinin boyutları daha büyük ve derindir. Mübadelenin Milli Mücadeleden sonra yapılmış olması, istisnalar haricinde mecburi olması ve mübadil olarak Türkiye’ye gelen Rumeli göçmenlerinin savaş sonrasında yanıp yıkılmış bir ülkede iskân edilmeye çalışılması gibi etkenler sonucunda Türkiye’nin yaşamış olduğu deneyim daha sancılı olmuştur.”²³

Tahmin edilebileceği gibi, bu kaynaklar da Fuat Dündar’ın kitabında yer almamaktadır. Artık Dündar’ın kitabının Kürt ve Yahudi tarih yazımlarını nasıl sarsacağı konusuna pek girmek istemiyoruz. Sadece, bir akademisyenin Ziya Gökalp ve Türk milliyetçiliği hakkında yazmadan önce Taha Parla’nın Gökalp hakkındaki ufuk açan kitabını çok dikkatli bir biçimde okumasının ve Parla’nın bu konudaki görüşleri ile hesaplaşmasının gerekli olduğunu vurgulamak istiyoruz.²⁴ Her akademik disiplinin veya her münferit ko-

22 Ayhan Aktar, “Nüfusun Homojenleştirilmesi ve Ekonominin Türkleştirilmesi sürecinde bir aşama: Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, 1923-1924” *Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. s. 17-69.

23 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve ‘Türkleştirme’ Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. s. 31-32.

24 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989. Ayrıca, görece olarak daha yeni bir katkı için bkz. Andrew Davison, “Secularization and modernization in Turkey: the ideas of Ziya Gökalp,” *Economy and Society*, cilt. 24, no. 2, Mayıs 1995. s. 189-224. Dündar’ın kitabının kaynakçasında Taha Parla’nın kitabı yoktur. Fakat metin içinde

nunun bazı *canon* tabir edilen temel eserleri vardır. Parla'nın kitabı da bunlardan biridir. Bu konuda lafı fazla uzatmanın artık gereksiz olduğunu düşünüyorum.

Brüksel'deki hayali toplantı

Fuat Dündar, Atina'daki Osmanlı Diplomati Galip Kemalî Bey ile Yunan Başvekili Venizelos arasındaki müzakereleri özetledikten sonra, Büyük Devletlerin araya girdiğini ve Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında tekrar bir savaş çıkmasını engellemek amacıyla iki tarafa baskı yaptıklarını anlatır. Fuat Dündar'ın burada kullandığı kaynak, George B. Leon'un kitabıdır.²⁵ Leon'un kitabında, önce 1914 yılı bahar aylarında Kayzer II. Wilhelm'in Almanya'nın öncülüğünde tarafları anlaşma masasına oturtmak ve Ege adaları ile ilgili sorunu çözmek için başlattığı diplomatik baskılar anlatılmaktadır.²⁶ Fakat, bir paragraf sonra, George B. Leon 1914 yılının Temmuz ayında İngilizlerin arabuluculuk amacıyla devreye girdiğini belirtmektedir. Önce, Leon'un yazdıklarını tercüme edelim:

“[1914 yılı] Temmuz ayının başlarında karşılıklı olarak teklifler ve karşı teklifler İngilizlerin araya girmesi ile değiş tokuş edildi. Ve sonunda, Venizelos ile Sadrazam Mehmed Said Halim Paşa'nın Brüksel'de toplanarak Ege Adaları hakkında bir çözümü müzakere etmelerine karar verildi. Venizelos bu noktada bazı tavizler vermeye yatkındı... Bu niyetle [Venizelos] 21 Temmuz günü Brüksel'e gitmek üzere hareket etti. Fakat, Avusturya ile Sırbistan arasında çıkan kriz [Venizelos'un] Sadrazam ile buluşmasını ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki büyük farkların çözülmesini engelledi.”²⁷

Leon'un paragrafında Avusturya ile Sırbistan arasında çıkan krizden kastedilen şudur: Venizelos'un yola çıkmasından yaklaşık üç hafta önce, 28 Haziran 1914 günü Saraybosna'da Avusturya-Macaristan veliahtına karşı bir suikast yapılmış, Arşidük Ferdinand ve eşi bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmüştür. Bu olayın Birinci Dünya Savaşı'na giden yolu açmış olduğu bilinen bir şeydir. Temmuz ayı boyunca Avrupa'da nefesler tutulmuş ve diplomatik gelişmeler izlenmiştir. Venizelos'un yola çıkışından hemen sonra 23 Temmuz 1914 günü Avusturya-Macaristan hükümeti Sırbistan'a on mad-

---

Parla'ya tek bir referans vardır. O da Parla'nın Gökalp'i "idealist" olarak gördüğüne ilişkin bir tespit. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*. s. 431.

25 George B. Leon, *Greece and the Great Powers*. Selanik: Institute for Balkan Studies, 1974, Bu kaynağa ulaşmamızda yardımlarını esirgemeyen Ahmet İçduygu'ya teşekkür ederiz.

26 A.g.e., s. 13

27 A.g.e., s. 14

delik bir ultiatom vermiş ve Sırbistan bunun bazı maddelerini reddederrek seferberlik ilan etmiş ve 28 Temmuz 1914 günü Birinci Dünya Savaşı fiilen başlamıştır. Şimdi, Fuat Dündar’ın aynı süreci nasıl anlattığına bakalım:

“Almanya tekrar devreye girmiş ve İttihatçılardan ‘Küçük Asya’da düzeni geri getirmek için gerekli tedbirleri sağlamak’ sözü almış ve Yunanistan ve Osmanlı yetkililerini Brüksel’de adalar sorununu çözme amacıyla yeniden bir araya getirmişti. 23 Temmuz [1914] toplantısında, Said Halim Paşa ve Venizelos, sorunlara çözüm için görüş alışverişinde buldukları sırada, Birinci Dünya Savaşı’nı patlatan Saraybosna suikastı haberi almır.”²⁸

Şimdi, George B. Leon’un yazdıklarının tamamen yanlış anlaşılmasından ortaya çıkan durumu düzeltmeye çalışalım:

Leon, 1914 yılı Temmuz ayında Türkiye ile Yunanistan arasındaki görüşmelerde İngilizlerin arabuluculuk yaptığını yazıyor, fakat Fuat Dündar Almanya’nın arabuluculuğundan bahsediyor.

Leon, Brüksel’de yapılması planlanan toplantının Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında çıkan kriz nedeniyle gerçekleşmediğini belirtiyor. Ama Fuat Dündar Brüksel’de Said Halim Paşa ve Venizelos arasında toplantı yapılmış gibi anlatıyor.

28 Haziran 1914 tarihinde Saraybosna’da gerçekleşen suikastı Fuat Dündar 26 gün sonra olmuş gibi gösteriyor. Böylece hem Leon’un yazdıklarını yanlış anlıyor, hem de “hayal mahsülü” bir toplantının üzerine garip senaryolar yazıyor.

Son olarak, Sadrazam Said Halim Paşa’nın o günlerde İslâm âleminin içinde bulunduğu Ramazan ayı münasebetiyle padişah ile birlikte katılması gereken resmî törenleri bahane ederek İstanbul’un dışına dahi çıkmamış olduğunu da belirtelim.²⁹

“Kesin çözüm” nedir?

Fuat Dündar’ın kitabında Ermeni tehcirini ele aldığı bölümün başlığı şöyledir: *Ermeniler: “Kesin Çözüm” için çöle sürmek*. Bu başlık, ilk bakışta okuyucuya Holocaust deneyimini hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi, “kesin çözüm” veya “nihai çözüm” terimleri (Almanca: *Die Endlösung*, İngilizce: *The Final Solution*) Almanya’daki Nazi yönetiminin 1942’de Berlin’de yapılan Wansee toplantısında alınan kararlarla tüm Avrupa Yahudilerini kitlesel olarak imha

28 Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*. s. 229 (İtalikler bizim. AA ve AK).

29 Sadrazam Said Halim Paşa’nın Atina’daki Galip Kemalî Bey’e 20 Temmuz 1914 tarihli telgrafı için bkz. Galip Kemalî Söylemezoğlu, *Hatıraları*, s. 172.

etme planına verdikleri isimdir. Dolayısıyla, başlıkta “kesin çözüm” terimi kullanıldığı zaman Osmanlı Ermenilerinin imha edilmek amacıyla Suriye çöllerine sürüldüğü izlenimi ortaya çıkmaktadır. Fakat, görebildiğimiz kadarıyla Fuat Dünder’in anlatmak istediği bu değil.

İlk olarak, Fuat Dünder’in “Ermeni tehciri” olarak bilinen hadiseyi nasıl algıladığı veya nasıl kavramsallaştırdığı meselesi üzerinde durmak gerekiyor. Yukarıda, Fuat Dünder’in kendisinden önce bu konularda yazıp çizen kişilerin yazdıklarıyla hesaplaşmadığını ve Ermeni meselesi ile ilgili kendisinden önce yazılmış literatüre pek referans vermediğini belirtmiştik. Şimdi, Fuat Dünder’in kendisinden önceki literatürü özetlediği tek paragrafa bakalım:

“Ermeni tehciri genel olarak iki açıdan okunmaktadır. Türkiye-içi çalışmalar Ermenilerin başka bir bölgede yeniden iskân olduğunu savunurken, diğer bir kesim için tehcir, İttihatçı iktidarın önceden alınmış planlı yok etme kararının, [yani] soykırım kararının bir aracı olduğunu savunur.”³⁰

Dikkat edilirse, yukarıdaki paragrafta koskoca iki tarihyazımı iki cümlede özetlenmiş olmaktadır. Dünder’in “Türkiye-içi çalışmalar” olarak nitelendirdiği literatür (Esat Uras-Kamuran Gürün-Yusuf Halaçoğlu-Kemal Çiçek), esas olarak resmî Türk tezi olarak özetlenebilecek yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre Ermeni tehciri, cephe gerisini güvenceye almak amacıyla “Ermenilerin bir başka yerde yeniden iskân edilmesi” olarak yorumlanmaktadır. İkinci görüşe mensup tarihçiler ise (Richard G. Hovannisian-Vahakn N. Dadrian-Raymond Kévorkian-Taner Akçam), bu işin “tam teşekküllü bir soykırım” olduğu çizgisinde yayın yapan tarihçilerdir. Bazı tarihçiler olayın “soykırım” olduğu konusunda anlaşmış olsalar bile, işin o noktaya nasıl geldiği konusunda da farklı yaklaşımlar vardır. Örneğin, Vahakn N. Dadrian soykırım meselesini son derece mekanik, önceden planlanmış ve özcü (essentialist) bir biçimde sadece kasıt (intent) ile açıklamakta ve 1915’ten önce Anadolu’da gerçekleşmiş olan çatışmaları teleolojik bir model içine oturtmaktadır. Diğer taraftan, aynı şekilde olanları “soykırım” olarak nitelendiren bazı tarihçiler (Hilmar Kaiser, Donald Bloxham, Taner Akçam, Hans-Lukas Kieser) 1913 yılından itibaren girilen “radikalleşme” sürecinin soykırım ile sonuçlandığını ifade etmektedirler. Görüldüğü kadarıyla, Fuat Dünder bu konudaki temel kitapları bile okumamıştır. Dolayısıyla, değişik yazarların aynı meseleye nasıl farklı yaklaştıkları konusunda bir fikri yoktur. Kitabın 249. ve 250. sayfalarında uzun dipnotlar vererek bu iki yaklaşımın temel kitaplarının sadece ismini anmaktadır.

30 Dünder, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 250.

Yazar, Ermeni kökenli tarihçilerin biçimlendirdikleri tarihyazımından bahsederken şöyle demektedir:

“[Ermeni tarafında] ise, [Aram] Andonian’ın eseri ağırlığını halen korumaktadır. Yani bugüne kadar, 1916 ve 1920 yıllarındaki çalışmalardan içerikçe çok farklı eserlerin yazılmadığını ve bu yüzden de söz konusu bu çalışmaların halen belirleyiciliklerini koruduklarını söylemek mümkündür.”³¹

Yurtdışındaki Ermeni kökenli tarihçilerin meseleyi sadece “soykırım” açısından ele aldıklarını söyleyebilir ve yaklaşımı eleştirebilirsiniz. Ama, Vahakn N. Dadrian, Richard G. Hovannisian, Ronald G. Suny, Raymond Kévorkian gibi hacimli yayınlar yapmış kişilerin, esas olarak hâlâ Aram Andonian’ın 1920’de yayınlanmış kitabındaki temaları³² günümüzde tekrarladıklarını söylemenin bu tarihçilere karşı büyük haksızlık olduğunu düşünüyoruz.³³

Koskoca iki tarihyazımı iki cümle ile özetlenip ve bu iki yaklaşım çerçevesinde yazılmış onlarca eser hakkında hiç yorum yapılmadan geçildikten sonra, Fuat Dündar kendi özgün yaklaşımını anlatmaya başlıyor:

“Tehciri ikincil bir olay gibi gören bu iki bakışın aksine ben, tehcire gereken ve hakettiği ‘anlamı’ vermeye çalışacağım. İttihatçı iktidarın kendi şifreli belgelerine dayanarak, tehcir kararına, uygulamaya geçirilişine ve önemli etaplarına, tüm bu aşamalarda ordu-hükümet, merkez ve taşra arasındaki ilişki yumağı içinde bakılacaktır. Ana kaynak DH.ŞFR [Dahiliye Nezâreti-Şifreli Yazışmalar] katalogları olup, merkezden taşraya –çoğunluğu İçişleri Bakanı [Dahiliye Nâzırı demek istiyor!] Talat Paşa’ya aittir– gönderilen emirlere dayandığından tehcire merkez bürokrasisinden bakılacağı ortadadır.”³⁴

Yukarıdaki paragraftan, Fuat Dündar’ın yaklaşımının belkemiğini “Dahiliye Nezâreti-Şifreli Yazışmalar” derlemesinin oluşturduğunu anlıyoruz. Peki, Fuat Dündar’ın 319. dipnotta adını anmış olduğu Taner Akçam’ın ‘Ermeni

31 A.g.e., s. 40.

32 Aram Andonian’ın *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportation and the Massacres of Armenians* (London: Hodder & Stoughton, 1920) isimli kitabı içinde Talat Paşa’ya atfedilen telgraflar tartışma konusu olmuştur. Soykırım tezi için kanıt olarak kullanılan bu telgrafların orijinal olmadığını, sahte olduğunu ve dolayısıyla bu kitabı itibar edilmemesi gerektiğini ileri süren bir çalışma da yayımlanmıştır. Bkz. Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talât Paşa’ya atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara: TTK yayını, 1982.

33 Geçen yıl Prof. Garabet Moumdjian, Aram Andonian’ın kitabında bahsettiği Naim Bey’in kimliği üzerinde çalışmış olan tarihçi Hilmar Kaiser ile bir mülakat yapmıştır. Dr. Kaiser, yayımlandıktan 88 yıl sonra Andonian’ın kitabını şöyle değerlendiriyor: “Bugün [Aram] Andonian’ın [kitabındaki] belgeler, tarihçiler açısından onyıllar önce olduğu kadar önemli değildir. Osmanlı arşivlerinden ve diğer arşivlerden toplanmış belgeler Andonian’ın kitabındaki belgelerin yerini almıştır” (Bu mülakat internette bulunabilir: <http://hyelog.blogspot.com/2008/01/is-long-overdue-controversy-finally.html>).

34 A.g.e., s. 250.

Meselesi Hallolunmuştur' – Osmanlı Belgelerine göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008) başlıklı kitabı için bir şeyler söylemesi gerekmiyor mu? Başlıktan anlaşıldığı gibi, Taner Akçam da aynen Fuat Dündar gibi Osmanlı Arşivindeki “Dahiliye Nezâreti-Şifreli Yazışmalar” katalogundaki belgeleri kullanarak kitabını yazmış ve savaş yıllarında uygulanan politikaların Ermeni nüfusun “imhasına yönelik” olduğunu anlatmaya çalışmıştır! 319 numaralı dipnottan Fuat Dündar’ın Taner Akçam’ın kitabını okuduğunu biliyoruz, peki kendisi ile aynı arşiv belgelerini kullanarak farklı sonuçlar çıkaran Taner Akçam ile kitabında hesaplaşması gerekmiyor muydu? Bu sorunun cevabını biraz ileride vereceğiz.

Fuat Dündar, “tehcire gereken ve hakettiği anlamı vermeye” devam ediyor:

“tehcir’in bir ‘araç’ ya da ‘yeniden iskân’ olarak değerlendirilecek kadar sıradan olmadığı, aksine merkezi iktidarın sorunun ‘kati bir suret de çözümü’ için aldığı siyasi bir karar olduğu ve bu kararın ‘insanlığa karşı suç’ olarak değerlendirilebilecek vehamette olduğu görülecektir.”³⁵

Yukarıdaki paragraftan Fuat Dündar’ın Ermeni tehciri ve sonuçlarını soykırım, savaş suçu ve insanlığa karşı suç kavramlarından üçüncüsü ile açıklamaya eğilimli olduğunu kestirebiliyoruz. Ama mesele hiç tartışılmadığı için belli bir netlik ortaya çıkmıyor, maalesef.

Fuat Dündar, Ermeni tehcirinin esas olarak bir Türkleştirme operasyonu olduğunu ve İttihat Terakki yönetiminin amacının Ermenilerin Anadolu’da özerklik, bağımsızlık ve ayrı devlet talebine yol açmayacak kadar küçük bir azınlık olarak bırakılmasına yönelik tedbir almak olduğunu anlatmaktadır. Ermenilerin boşalttığı yerlere Rumeli muhacirleri veya göçebe aşiretler yerleştirilecektir. Dündar, bu operasyonun hatasız olarak hayata geçirilebilmesi için pozitivist bir dünya görüşünü benimsemiş olan İttihatçıların matematik ve istatistik kullandıklarını belirtiyor. Fuat Dündar kitabında neden “etnisite mühendisliği” terimini kullandığını açıklarken şunları söylüyor:

“Topluma matematik formülasyonu uygulamak ve bundan da matematik kesinliğinde bir sonuç beklemek, İttihatçılara hâkim olan zihniyeti... Türkleştirme operasyonunun; pozitivist düşünceye sahip İttihatçılar tarafından, istatistiksel kaygılarla ve istatistik aracıyla yapılmış olduğunu vurgulamak için etnisite mühendisliği [terimi] kullanılmıştır. Çünkü bu çalışmanın başından beri ana meramı, *Türkleştirme operasyonunun bir matematik operasyon* olduğunu anlatmaktır.”³⁶

35 A.g.e., s. 250.

36 A.g.e., s. 432 (İtalikler bizim. AA ve AK).

Böylece, ne yaptığını çok iyi bilen ve İstanbul’da oturduğu yerde bütün sevk, sürgün ve tehcir operasyonlarını bir “bilim adamı” veya “orkestra şefi” ciddiyeti içinde yöneten Talat Paşa ve onun emrinde Ermenileri Suriye çöllerine sevk eden bir Dahiliye Nezâreti bürokrasisi bulunmaktadır. Fuat Dündar’a göre, İttihatçıların hayallerindeki Türkiye’nin nüfusu içinde gayrimüslimlerin ve gayri Türk unsurların (Arap, Kürt, Arnavut vs.) oranı şöyle olmalıdır:

“İskân sırasında Türkleştirilmesi istenen ve Anadolu’da kalmasına izin verilen gayri Türk ve gayrimüslimlerin Türkler arasında % 5 oranında, Ermenilerin ise iskân bölgelerinde % 10 ve Halep bölgesinde % 2 oranında iskânları için istatistik yine vazgeçilmez biri araçtı.”³⁷

Bu ilkelere göre, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz (Elazığ), Diyarbakır ve Sivas vilayetleri dışında, örneğin Türklerle meskûn bir kentin nüfusu 10.000 ise ve burada 2.000 Ermeni yaşamakta ise yapılacak işlem basitti: Bu 10.000 kişilik nüfustan, hâl-i hazırda orada bulunan 2.000 kişilik Ermeni nüfusu çıkarıldıktan sonra kalan 8.000 kişilik nüfusun ancak % 5’i kadar bir Ermeni cemaatinin beldede dağınık olarak bulunmasına izin veriliyordu. Bu da kabaca 400 kişiye tekabül ettiği için, geri kalan 1.600 kişilik Ermeni nüfusun yollara düşmesi gerekiyordu. Ermenilerden kalan arazi ve evler de oraya iskân edilen göçebelere veya Rumeli göçmenlerine dağıtılıyordu. Fuat Dündar, merkezden yönetilen sistemi şöyle özetliyor:

“İstatistik operasyon en vurucu yanını Ermeniler üzerinde göstermiş ve tam bir matematik operasyon olarak yaşanmıştı. Sürülen, sevk edilen, sürgün yerine varan, ölen, ihtida eden, yetim kalan, Müslümanlarla evlenen yani operasyona maruz kalan tüm Ermeniler kayıt altına alınmış, ‘yegân yegân’ [tek tek] hesaplanmıştı. Üstelik bu sayısal takibat iki merkezden yürütülmüş; bir yandan Talat Paşa Anadolu’da % 5 nisbetini tutturmakla uğraşırken Şükrü [Kaya] Bey iskân mahallinde % 10’u tutturmaya çalışmıştı... İttihatçılar ‘cinayâtın istatistiğini’ de tutmuşlardı. Buradaki amaç Ermenileri kontrollü bir nüfus eksilmesine tabi tutmak mıdır bilinmez ama bunun gerçek nedenini bulmanın, katliam mı-jenosid mi tartışmalarına ışık tutacak önemde olduğunu belirtmeliyim.”³⁸

Fuat Dündar’ın kitabında “jenosid” yani soykırım terimi sadece bir kez yukarıdaki paragrafta kullanılmıştır. Fakat, Fuat Dündar’ın bu terim etrafında da ayrıntılı bir tartışmaya girmekten kaçındığını görüyoruz.

İlginçtir, Fuat Dündar’ın tezinin merkezine oturttuğu “Dahiliye Nezâreti-

37 A.g.e., s. 425.

38 A.g.e., s. 426.

Şifreli Yazışmalar” belgelerini kullanan Taner Akçam, % 5-10 oranlarının aslında Ermeni nüfusun imha politikasının en önemli göstergesi olduğunu savunmaktadır:

“Sürgün edilen Ermenilerin, iskân alanı olarak gösterilen bölgelerde nüfusun % 5-10’unu geçmeyecek şekilde yerleştirilmeleri gerektiği yolundaki bu karar bile aslında Ermenilere yönelik politikanın amacının onların imhası olduğunu göstermeye yeter. Ermenilerin yerleşim bölgesi olarak seçilen bölgeler ve bu bölgelerdeki Müslüman nüfusa yakından bakmak bunu anlamak için yeterlidir.”³⁹

Taner Akçam bu tespiti yaptıktan sonra, Ermeni nüfusun Suriye’de tehcir edildiği bölgenin Müslüman nüfusunu 1.680.721 olarak hesaplıyor ve dolayısıyla “Ermenilerin yeni yerleşim yerlerindeki toplam nüfusu, bölgedeki Müslüman nüfusun % 10’unu aşmayacak şekilde ... 168.000 civarında” olması gerektiğini bize hatırlatıyor.⁴⁰ Yaklaşık bir milyon civarında Ermeni nüfusun tehcir edildiğini kabul edersek, Taner Akçam bize şu soruyu sormaktadır: “cevabı verilemeyen veya dolaylı olarak verilmiş olan soru, bir milyonun üzerindeki Ermeni’nin, 1.680.721 Müslüman’ın % 10’u haline nasıl sokulacağıdır?” Böylece, Taner Akçam, “Ermenilere yönelik politikanın [esas] amacının onların imhası” olduğunu iddia etmektedir.

Aynı kaynakları kullanarak kitap yazan iki yazarın yorumlarındaki farklılık dikkat çekicidir. Bu durum, Fuat Dündar’ı da rahatsız etmiş olmalı ki daha kendi kitabı piyasaya çıkmadan önce, Taner Akçam’ın kitabını eleştiren “Ermeni Meselesi Hallolunmuş mudur?” başlıklı bir yazı kaleme almıştır.⁴¹ Böylece, Fuat Dündar’ın doktora tezinde eksik bıraktığı bir tartışmayı burada tamamlamaya çalıştığımızı da izliyoruz.

Fuat Dündar doktora tezini yazarken % 5-10 ilkesine göre en fazla 100.000 kişilik bir Ermeni nüfusunun bulunması gereken sürgün bölgesine nasıl olup da 500.000 kişilik Ermeni nüfusun yollandığını anlayamadığını şöyle ifade etmektedir: “Yani istatistik verilerine dayanarak operasyon yapan bir iktidar neden ve nasıl beş misline varan bir hata yapabiliirdi?”⁴² Bu mesele üzerinde hayli düşünmüş olduğu anlaşılan Fuat Dündar’ın gözüne Suriye’de Ermenilerin çadırlarda yaşadığına ilişkin bazı fotoğraf ve haritalar çarpar. Böylece, tezinde kurguladığı analizi bir miktar dengelemek zorunda kalır:

39 Taner Akçam, ‘Ermeni Meselesi Hallolunmuştur’ – Osmanlı Belgelerine göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008. s. 62.

40 A.g.e., s. 65.

41 Fuat Dündar, ‘Taner Akçam’ın son kitabı vesilesiyle ‘% 10 Katliam’ sorunu: Ermeni Meselesi Hallolunmuş mudur?’ *Toplumsal Tarih*, no. 174, Haziran 2008. s. 79-83.

42 A.g.m., s. 82.

“Demek ki Ermenilerin bir kısmı Müslümanlar arasında % 10 nispetinde dağıtılırken, bir yandan da müstakilen kendilerine tahsis edilmiş alanlar, yani ‘Ermeni mıntıkları’ söz konusuydu. Tüm çabalarımaya rağmen bu mıntıkların kapsamına giren yerleri net olarak tespit edemedim... Tezim bittikten sonra Akçam’ın kitabını okurken bu sorunla yeniden karşılaştım. Aynı günlerde Genelkurmay’ın Ermeni meselesine dair bir süredir yayınladığı ‘Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri’ serisinin 7. cildinde söz konusu Ermeni mıntıklarını –kısmen de olsa– gösteren bir haritaya rastladım.”⁴³

Aynı yazıda, Akçam’ın sürgün bölgelerindeki nüfus ile ilgili yaptığı hesaplamaların yanlış olduğunu belirten Fuat Dündar, aslında kendi kitabı piyasaya çıkmadan önce kendisi ile aynı belgeleri kullanan Taner Akçam’ın tespit ve iddialarını çürütmeye çalışmaktadır. Fakat meseleye kronolojik açıdan baktığımız zaman durum biraz tuhaf görünüyor: Taner Akçam’ın kitabının 2008 yılının Ocak ayında piyasaya çıktığını biliyoruz.⁴⁴ Fuat Dündar’ın kitabının ise, 2008 yılının Temmuz ayında piyasaya çıkmış olduğunu tahmin ediyoruz.⁴⁵ Genelkurmay Belgeleri ise 2007 yılında yayımlanmıştır.⁴⁶

Aslında, Fuat Dündar’ın Suriye bölgesinde varlığını tespit ettiği “Ermeni mıntıkları” ve “toplama kampları” ile ilgili bulguları pek de yeni sayılmaz. Fuat Dündar *Modern Türkiye’nin Şifresi* kitabında biraz üstü kapalı bir şekilde bile olsa, “Ermeni mıntıkları”ndan bahsetmektedir: “Aslında hükümet, bir toplama kampından da öte, yer değiştirmenin mümkün olmadığı ikameetin zorunlu kılındığı, ‘Ermeni mıntıkları’ yaratmış oluyordu.”⁴⁷ Dolayısıyla, *Toplumsal Tarih*’in Haziran 2008 sayısında yayımlanan makalenin esas meselesi, herhalde Taner Akçam’ın “imha planı” iddialarını cevaplamak olmalıdır.

Tabii ki burada cevaplanmaya muhtaç bir soru var: Fuat Dündar’ın Genelkurmay belgelerine bakarak varlığına kanaat getirdiği “Ermeni mıntıkları” meselesini nasıl bir kavramsal çerçeve içine oturtacağız? Bu mıntıkları, Fuat Dündar’ın dediği gibi “yer değiştirmenin mümkün olmadığı, ikameetin zorunlu kılındığı” yerleşimleri, bir tür “Ermeni gettoları” olarak mı görmek lazım, yoksa insanların ölüme terk edildiği “toplama kampları” olarak mı algılamak lazım? Bilemiyoruz, çünkü Fuat Dündar bu konuda da yorum yapmıyor.

43 Aynı yerde.

44 Akçam’ın kitabı piyasaya çıktıktan sonra yayımlanan tanıtım yazısı için bkz. Efnan Atmaca, “Amaç Ermenileri yok etmektir,” *Radikal-Kitap*, 25 Ocak 2008.

45 *Modern Türkiye’nin Şifresi* piyasaya çıktıktan sonra Fuat Dündar ile yapılan söyleşi için, bkz. *Radikal-Kitap*, 1 Ağustos 2008.

46 ATASE, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, cilt 7. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2007.

47 Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 296.

Metod açısından meseleye baktığımız zaman yine bir muğlaklık olduğu ortada. Fuat Dünder, Genelkurmay'ın yayınladığı belgelerde birkaç fotoğraf ve harita gördüğünü ve böylece “Ermeni mıntukaları” meselesine yaklaşımının değiştiğini söylüyor. Peki, Fuat Dünder'in tezinde kurgulamış olduğu model bu kadar kolay mı yıkılıyor?

Sanki Orhan Pamuk'un *Yeni Hayat* romanının ilk cümlesini hatırlatan bir durum var karşımızda: “bir gün bir fotoğraf/harita gördüm ve bütün hayatım değişti!” Oysa, böyle durumlar akademik metinlerde pek karşımıza çıkmaz. Arşiv belgelerine dayalı olarak kurgulanan ve “1915'te ne oldu?” sorusuna cevap arayan bir çalışmanın daha sağlam temeller üzerinde yükselmesini ve belgeler arasında tekrarlanan örüntülerin (*pattern*) araştırılmasına yönelik bir yaklaşımın benimsenmesini arzu ederdik.

Bütün bunların dışında, Ermeni tehciri ile ilgili bölümün başlığındaki “Kesin Çözüm” terimi ile “Ermeni mıntukaları” veya “toplama kampları” nasıl yan yana gelecektir? Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi* kitabında Ermeni nüfusun tehcir edildiği Suriye'deki Zor bölgesinin, sürgün edilen Ermeniler açısından çöle benzer ve “ölümcül” bir bölge olduğunu Osmanlı kaynaklarına dayanarak anlatmaktadır.⁴⁸ Ayrıca, Talat Paşa ve İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenileri Zor'a sürme kararının ölümcül sonuçlarının farkında olduklarının altını çizmektedir.

Fuat Dünder şunları söylemektedir: “Cemiyet'in ve özellikle Talat Paşa'nın örgütsel ve kişisel tecrübeleri göz önüne alındığında, tehcir kararının yıkıcı sonuçlarının önceden bilinmeyen bir karar olmadığı, aksine bilinçli alınmış bir karar olduğu açığa çıkacaktır.”⁴⁹ Burada “yıkıcı sonuçlar”dan kasıt, herhalde yüksek telefât olmalıdır. Ayrıca, bir yıl evvel Talat Paşa'nın Mebusân Meclisi'nde yaptığı konuşmayı alıntılaman Fuat Dünder, Talat Paşa'nın eğer Balkan ülkelerinden gelen “muhacirleri ... oralara gönderip çöllere serpecek olsaydık oralarda cümlesi aklıktan öleceklerdi” dediğini söylemektedir.⁵⁰

Dolayısıyla, Dünder'in Ermeni tehcirini anlattığı bölümün başlığından (Kesin Çözüm) ve metnin kurgusundan Ermeni nüfusun çöllere telef olsunlar diye yollandıkları izlenimini ediniyoruz. Fakat daha sonra Fuat Dünder'in Zor'a yollanan nüfusun “Ermeni mıntukaları” veya “toplama kampları” gibi yerlerde iskân edildikleri yönünde yorumlarını okuyoruz. Görüldüğü gibi, Fuat Dünder'in “kesin çözüm” gibi Holocaust'u anımsatan bir başlık ve metin kurgusu ile yola çıkıp, sonra tehciri açıklamaya çalışırken İttihatçıların ama-

48 A.g.e., s. 251-258.

49 A.g.e., s. 251.

50 6 Temmuz 1914 günü Talat Paşa'nın Meclis-i Mebusân'da yaptığı konuşmadan alıntılaman Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 257.

cının “Ermenilerin başka bir bölgede yeniden iskânı” olduğunu vurguladığını görüyoruz. Soykırım tezini savunan tarihçilerin kullanabileceği “kesin çözüm” başlığı ile yola çıkan Dündar, metnin sonunda acaba resmî Türk tezi olan “Ermenilerin tedbiren yeniden iskânı” yaklaşımına daha yakın bir noktaya mı varmış oluyor? Başlığının, metnin kurgusunun, terminolojisinin ve ulaşılan sonuçların birbiri ile çeliştiği bir akademik çalışmayla karşı karşıya olduğumuzu ifade etmek zorundayız.

“Hesap adamı” Talat Paşa ve Osmanlı bürokrasisi

Fuat Dündar’ın *Modern Türkiye’nin Şifresi* kitabını okurken çok sık kapıldığımız bir duyguyu burada itiraf etmek zorunda hissediyoruz: Dündar’a göre, pozitivist ideolojiyi içselleştirmiş olan İttihatçılar Ermeni tehcirini neredeyse matematik bir kesinlik içinde uygulamak için yola çıkmışlardır. Dahiliye Nezâreti bürokrasisi de, Talat Paşa’nın merkezden yolladığı emirleri harfiyyen uygulamaktadır. Fuat Dündar’ın kitabından yola çıkarak Osmanlı kamu bürokrasisi hakkında bir yargıda bulunmaya kalkışsak Max Weber’in aslında bir ideal tip olarak kurguladığı yasal-ussal bürokrasisinin (*legal-rational bureaucracy*) savaş içinde İstanbul’da somut olarak karşımıza çıktığını sanabiliriz.

Fuat Dündar, Talat Paşa’nın tehcir sırasında olup bitenleri günü gününe nasıl takip ettiğini şu sözlerle anlatmaktadır:

“Talat, sevk edilen Ermenilerle ilgili çok sık aralıklarla sayısal bilgiler ister; yerleşim yerinden çıkarılanların, kalanların, yola çıkarılanların, hastaların sayısını sorar. Ve hatta Talat Paşa sevk edilen Ermeniler arasındaki ölümlerin miktarını da sık sık öğrenmek ister. Açıktır ki, Ermeniler arasındaki kayıplar İttihatçı hükümet tarafından takip ediliyor ve hesaplanıyordu.”⁵¹

Fuat Dündar’ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki “Dahiliye Nezâreti-Şifreli Yazışmalar” (DH.ŞFR) kataloglarındaki, İstanbul’dan taşraya yollanmış olan belgelere ve emirlere bakarak mükemmel işleyen bir bürokrasinin varolduğunu zannetmesi bizi şaşırtmıyor. Osmanlı arşivinde 1915-1918 arası dönemde taşradan merkeze yollanmış mektupların veya çekilmiş telgrafların maalesef çok azı okuyucunun kullanımına açıktır. Bu nedenle, ağırlıklı olarak merkezden yollanan emirleri okumak durumunda kalan Fuat Dündar, Talat Paşa’nın Dahiliye Nezâreti bürokrasisinin kılcal damarlarına hakim olmak ve onları istediği yönde harekete geçirmek için gösterdiği çabadan “hesap adamı Talat Paşa” görüntüsü çıkartmakta ve tezinin esas gövdesini bu varsayım üzerine inşa etmektedir.

51 A.g.e., s. 309

Talat Paşa'nın birey olarak pozitivist anlamda müthiş bir "hesap adamı" olduğunu kabul etsek bile, yönetmeye çalıştığı bürokratik yapı Talat Paşa'nın emirlerini yerine getirmekten veya gönlünde yatanları hayata geçirmekten çok uzak bir noktadadır. Kısacası, Osmanlı bürokrasisinin Dündar'ın çizdiği "mükemmel" görüntünün çok dışında bir noktada olduğunu düşünüyoruz. Şimdi, neden böyle düşündüğümüzü anlatalım:

a. İlk olarak, son dönem Osmanlı kamu yönetiminde "aşırı merkezileşmiş" bir idari yapının varlığını kabul etmemiz gerekiyor. En ufak bürokratik işlem için bile İstanbul'dan izin alınmakta ve böylece işler yavaşlamaktadır. Tahmin edileceği gibi, taşradaki kamu yöneticilerinin yetkileri son derece sınırlıdır.

b. Fuat Dündar'ın kitabında kurguladığı gibi, Talat Paşa'nın Dahiliye Nezâreti taşra teşkilatına tam anlamıyla hakim olduğunu ve merkezden yollanan emirlerin harfiyyen yerine getirildiğini düşünmek, Birinci Dünya Savaşı sırasında zaten savaşın getirdiği birçok sorun ile uğraşan Osmanlı bürokrasisinin durumunu mübalağalı olarak yansıtmak anlamına gelmektedir. Talat Paşa, altındaki bürokratik aygıtın zaafının farkında olduğu için, Dahiliye Nezâreti, Muhacirin ve Aşair Müdür-i Umumisi Şükrü [Kaya] Bey'i tehirci örgütlemesi için "olağanüstü yetkilerle" sık sık taşraya yollamaktadır. Taner Akçam, Talat Paşa'nın ve Şükrü Bey'in bizzat çıkmış olduğu teftiş gezilerini şöyle özetlemektedir:

"Önce AMMU Müdürü Şükrü Bey sonra Dahiliye Nazırı Talat Paşa düzenli bölgeleri teftiş etmişler, Müslümanların iskânı sorunu ile birinci elden ilgilenmişlerdir. Şükrü Bey bölgeleri gezerken, Talat Paşa gerek Ordu komutanlıklarına gerekse Şükrü Bey'in uğrayacağı vilayetlere tek tek aynı içerikte telgraflar çekerek 'Muhâcirîn müdür-i umûmîsi Şükrü Bey ... kendisine teshîlât [kolaylık] ve muâvenet [yardım]' edilmesini bildirir. Bunu Talat Paşa'nın teftişleri takip etmiştir. İstanbul'dan bölgelere [çekilen] telgraflarda, Talat Paşa'nın 'devir ve teftiş için Anadolu da bulun[duğu]' bildirilir."⁵²

c. Bürokratların önemli bir kısmının Talat Paşa ile aynı ideolojik yaklaşıma sahip olsalar bile, ileride birileri tarafından Ermeni tehcirinin hesabının kendilerine sorulma ihtimalini her zaman kafalarının bir köşesinde tutmuş olduklarını tahmin ediyoruz. Daha birkaç yıl önce yaşanmış bazı olayların onları bu şekilde düşünmeye sevk ettiğini tahmin ediyoruz. Çünkü, Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, Abdülhamid rejiminin memurlarından intikam alma hareketi başlamıştır. 1908 yaz aylarında II. Abdülhamid yanlısı memurlara ve özellikle jurnalcılara karşı bir toplumsal muhalefet dalgası yaşanmıştır.

52 Taner Akçam, 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur.' s. 321.

Ayrıca, 31 Mart Vakası’ndan sonra çıkarılan özel bir kanunla sivil bürokraside ve orduda “II. Abdülhamid yanlısı” olarak bilinen memur ve subaylar resmen tasfiye edilmiştir. 31 Haziran 1909’da çıkarılan “Tensikat Kanunu”nun sonuçlarından, özellikle Dahiliye Nezâreti’nde çalışanların önemli bir kısmının mezun olduğu ve Sultan II. Abdülhamid’in gözdesi olan Mekteb-i Mülkiye mezunları da etkilenmiştir. Tensikata uğrayan Mekteb-i Mülkiye mezunu vali, mutasarrıf, kaymakam, hakim vs. listesi hayli kabarıktır.⁵³ Muhtemelen, çıkarılan yasa ile tasfiyeye uğrayan memurlar 1915 yılında taşrada görev yapan Osmanlı bürokratlarının tanıdıkları ve bildikleri insanlardır. Bu nedenle, Osmanlı bürokratlarının savaştan sonra ortaya çıkabilecek bir iktidar değişikliği ile Ermeni tehcirinin hesabının kendilerine sorulabileceğini düşündüklerini tahmin ediyoruz. Mütareke döneminde, 1919 ile 1922 arasındaki İstanbul’da yapılan yargılamalara baktığımız zaman, bürokratların pek de haksız olmadıklarını düşünebiliriz.⁵⁴

Bu bölümü, tehcir sırasında Osmanlı bürokrasisinde işlerin nasıl yürüdüğüünü anlatan bir küçük örnek ile tamamlamak istiyoruz. Yukarıda, Osmanlı bürokrasisinin “aşırı merkezileşme” nedeniyle son derece yavaş hareket ettiğini anlatmıştık. Şimdi, arşivde karşımıza çıkan bir yazışma ile durumu örneklemek istiyoruz.

1916 yılında, Bolu Mutasarrıflığı’na bağlı Devrek kazasının hükümet konağı ve hapishane tuvaletlerinin tamirâtı için 255 kuruş gerekmektedir; bu miktarın 100 kuruşunun kaza bütçesinden harcanma imkânı vardır. Fakat kalan 155 kuruşun İstanbul’dan istenmesi gerekmektedir. Bolu mutasarrıfının durumu Dahiliye Nezâreti’ne bildirdiği mektup, biraz kısaltılarak aşağıda verilmiştir:

“Devletlû Efendim Hazretleri,

Devrek kazası hükümet konağı ve hapishane abdesthanelerinin tamîri için 255 kuruşa ihtiyaç olduğu ehl-i vukûf [bilirkişi] tarafından tanzim ve mahalli [yerel] belediyesince tasdik edilerek vürûd eden [ulaşan] keşifnâme mündericâtından anlaşılmasıyla ... Mezkur keşifname varakası leffen [bahsedilen bilirkişi raporu ekte] takdim kılındığından, matlûb havalenamenin irsaline [yollanmasına] müsaade buyrulması babında ... Fi 30 Ağustos 1332 [12 Eylül 1916]. İmza: Bolu Mutasarrıfı Seyyid Ali Yümnî.”⁵⁵

53 Abdülhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti,” “1908-2008 Jön-Türk Devrimi’nin 100.Yılı” konulu ve Ankara Üniversitesi, SBF’de 28-30 Mayıs 2008 tarihinde düzenlenen uluslararası kongrede verilen tebliğ (2009 içinde yayımlanacak). Ayrıca, 1895 ile 1908 yılları arasında Osmanlı vilayet yönetimi için bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908*. İstanbul: Klasik yayınları, 2007.

54 Mütareke dönemindeki yargılamalar için bkz. Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam (Der.) *“Tehcir ve Taktik” Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihat ve Terakkî’nin Yargılanması, 1919-1922*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

55 DH.MB.HPS 12/24, Bolu Mutasarrıfı’ndan Dahiliye Nezâreti’ne 12 Eylül 1916 tarihli yazışma.

Bu yazı sırasıyla, önce 17 Eylül 1916'da Mebânî-i Emiriye Müdüriyeti'ne [Devlet Binaları Müdürlüğü'ne], 2 Ekim'de Heyet-i Fenniye'ye [Fen İşleri Heyeti'ne], 7 Ekim'de Hapishaneler Müdüriyeti'ne onay için gönderildikten sonra, nihayet 1 Kasım 1916 günü harcamanın son derece küçük olması nedeniyle “kabulü zaruridir” denilerek paranın Bolu Mutasarrıflığı'na havale edilmesine karar verilir. Ve Dahiliye Nâzırı da evrakı nihayet 22 Kasım 1916 günü imzalar.

Ancak hikaye burada bitmez, çünkü Dahiliye Nezâreti havaleyi Bolu Mutasarrıflığı'na yollaması gerekirken, *yanlışlıkla* Kastamonu Valiliği'ne yollamıştır. Bu yanlışlığın ortaya çıkmasından sonra, Bolu mutasarrıfı 15 Şubat 1917 günü tekrar İstanbul'a resmî yazı yazar. Yazı yukarıdaki dairelerde tekrar gezinmeye başlar ve nihayet 15 Mart 1917 tarihinde 155 kuruşluk havale Dahiliye Nezâreti'nden çıkar ve Bolu'ya yollanır. Bolu'dan ilk talep mektubu yazılmasından *yedi ay sonra* 155 kuruşluk havale yerine yollanmış olur!

Koskoca bir bürokratik aygıt olan Dahiliye Nezâreti içinde bir tek belgeden hareket ederek genelleme yapmanın doğru olmadığı düşünülebilir.⁵⁶ Ama Osmanlı Arşivi'ndeki bilgisayarlarda mevcut olan Dahiliye Nezâreti belge katalogları içinde “*yanlışlıkla*” –ve bunun Osmanlıcası olan “*sehven*”– terimleri kullanılarak yapılan bir taramada yüzlerce “yanlış bürokratik işlem” yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle, tehcir edilen Ermeniler açısından çok hazin sonuçlar yaratmış olduğunu tahmin ettiğimiz bazı yanlışlıkları örnek olarak aşağıda veriyoruz:

“Aranılan *Gazaros* Hallacyan isimli Ermeni'nin yerine, *yanlışlıkla Gazaros* Çıplakyan'ın yakalanıp Konya'ya götürüldüğü, söz konusu yanlışın düzeltilmesi...”⁵⁷

“Ohannes Terlemezyan'ın *yanlışlıkla* Çankırı'ya teb'id olunduğunu iddiası ile yeniden tahkikat talep eden zevcesinin arzuhali [eşinin dilekçesi]...”⁵⁸

“Oğlu Ara Virdiyan'ın yerine *sehven* tutuklanan, Ayaş'ta mevkuf Dr. Ara Virdiyan'ın tahliye edilmesi...”⁵⁹

“Ayaş'ta bulunan ve İstanbul'da bakkaliye ticaretiyle meşgul olduğu anlaşılan Hayık Tiryakıyan'ın, *Azadamard* gazetesi sahibi Hayık ile beraber, *seh-*

56 Aynı şekilde, “Midyat kazası hükümet konağının tahtânisinde kain [altında bulunan] mevkûfina aid helânın [tuvaletin] mahbusünün hıfzıssıhhati nokta-i nazarından [mahpusların sıhhatini korumak bakımından] tamiri için istenen 233,5 kuruşluk havale...” DH.MB.HPS 7/37, Diyarbekir Valisi'nden Dahiliye Nezâreti'ne 1 Haziran 1330 [14 Haziran 1914] tarihli yazışma.

57 DH. EUM. 2 Şb. 11.35, 11 Zilkade 1333 [20 Eylül 1915].

58 DH. EUM. 2 Şb. 8.44, 13 Şaban 1333 [26 Haziran 1915].

59 DH. EUM. 2 Şb. 6. 56, 27 Cemazeyilahir 1333 [12 Mayıs 1915].

ven oraya teb’id [sürgün] olunduğu anlaşıldığından, merkum [yukarıda adı geçen] bakkaliye tüccarı Hayık’ın tahliyesi...”⁶⁰

Eğer Dahiliye Nezâreti bünyesinde taşradan İstanbul’a yollanmış olan belgeler bir gün tam olarak okuyucuların kullanımına açılırsa, 1909-1918 arasında Osmanlı taşra bürokrasisinin daha doğru ve gerçekçi bir resmini çizmek mümkün olabilecektir. Tabii ki, bütün bu yorumlarımız son dönem Osmanlı bürokrasisinin genel hatlarıyla *yapısal* ve *dönemsel* özelliklerini vurgulamak amacıyla yapılmıştır. Yoksa, bu genel yapı içinde de Talat Paşa’nın emirlerini harfiyyen yerine getiren Diyarbakır Valisi Dr. Reşid veya Yozgat-Boğazlayan Kaymakamı Kemal gibi bürokratların yetkileri sonuna kadar kullanarak –hatta çoğunlukla yetkilerinin dışına çıkarak (!)– coşku ve hıncıyla Ermeni tehcirini uyguladıklarını biliyoruz.

“Gizli” nüfus sayımı meselesi

Fuat Dündar’ın kitabında üzerinde çok durulan konulardan bir tanesi de “gizli nüfus” sayımları meselesidir. Önce, normal nüfus sayımı denilen işlemin ne olduğunu netleştirelim: Nüfus sayımı, bir ulus devletin veya merkezi imparatorluğun kendi vatandaşına veya tebasına siyasî iktidar tarafından hazırlanmış soruları, resmî memurları vasıtasıyla sorması ve aldığı cevapları sonradan kendi amaçları doğrultusunda kullanmasıdır. Nüfus sayımı tüm vatandaşlara uygulanır; belli bir yörede bir etnik veya dinî grubun mensuplarının sayısını öğrenmek amacıyla yapılan sayımları, yine genel nüfus sayımı kategorisi içine sokmak mümkün değildir. Nüfus sayımında ilk olarak devletin resmî memuru ile vatandaş arasında gerçekleşen küçük bir mülakat vardır. Bu mülakatın soruları tabii ki siyasî iktidar tarafından hazırlanmıştır. Cevapların hangi kategoriler içinde gruplanacağına da merkez karar verir. Sonuçların yayınlanmasına veya hangi seviyede bilginin açıklanacağına da yine siyasî iktidar karar verir.⁶¹

Nüfusun etnik, dinî, toplumsal ve ekonomik özellikleri hakkında bilgi sahibi olmanın bir anlamda toplum üzerinde iktidar kurmak olduğunun farkında olan İttihatçılar, Anadolu’nun nüfus yapısını çözümlenmeye çalışmışlardır. Fuat Dündar, kitabının giriş bölümünde şunları söylemektedir:

“Ve bu çalışmanın ikinci bölümünde, ilk kez günyüzüne çıkarılan İttihatçıların 1915’de gerçekleştirdikleri *gizli* nüfus sayımı verilerinin bize gösterdi-

60 DH. ŞFR. 49. 173, 3 Receb 1333 [17 Mayıs 1915].

61 Osmanlı nüfus sayımlarında kimlerin, neden ve ne şekilde sayıldıklarına dair bir çalışma için, bkz. Cem Behar, “Qui compte? Recensements et statistiques démographiques dans l’Empire ottoman, du XVIIe au XXe siècle.” *Histoire et mesure*, cilt. XIII, no. 1/2, 1998. s. 135-146.

ği gibi, Osmanlı iktidarı nüfus sayımı verilerine müdahale etmiştir... Osmanlı tüm dinsel ve etnik farklılıkları sicile kaydetmektedir. Ama yayın aşamasında Müslümanları bir blok altında toplamaktadır.”⁶²

Burada, bizce iki tane sorunlu nokta var: İlki, “gizli nüfus sayımı” terimi ile ilgilidir. Eğer Dahiliye Nezâreti taşradaki birimlere “Bölgenizde kaç köy var? Köylerde oturanları etnik ve dinî kökenlerine göre ayrıştırarak bildiriniz. Ayrıca, oradaki Ermenileri de sayarak bölgenin krokisini yapınız” diye bir emir yollamış olsa ve cevabını da almış olsa bunu *gizli* nüfus sayımı olarak mı yorumlayacağız? Bu tipik bir *istihbarat* çalışmasıdır, *gizli* nüfus sayımı değildir. Dahiliye Nezâreti’nden taşradaki kamu yöneticilerine “sayım yapınız” tipinde bir emrin savaş sırasında şifreli telgraflar yoluyla iletilmiş olması, o sayımın “*gizli*” olarak adlandırılmasını gerektirmez.

İkinci hata da, siyasal iktidarın topladığı verilerde “Müslümanları bir blok altında” toplamış olmasının yeni bir bulgu olarak sunulmasıdır. Bütün devletler sayımlarda ayrıntılı bilgi toplarlar, fakat genel kategoriler içinde yayınlırlar. Bizce, şaşılacak bir şey yoktur. Ayrıca Fuat Dündar’ın ilk kitabı *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* ismini taşımaktadır. Dündar bu kitabında, Türkiye’de 1965 nüfus sayımından sonra “konuşulan ana dil” ilkesine göre Kürt nüfus ile ilgili toplanan bilgilerin açıklanmadığını yazmaktadır.⁶³ Modern Türk devletinin halen yaptığı bir uygulamayı normal karşılayıp, son dönem Osmanlı devletinin “Müslümanları bir blok altında” toplamasına hayret etmek anlaşılır gibi değildir.

Aslında, Fuat Dündar da başta yapmış olduğu mübalağalı yorumların farkına varmış olmalıdır ki kitabın ilerleyen sayfalarında durumu dengelemeye çalışmaktadır:

“Bu gizli verilerin de normal bir nüfus sayımı ile değil, Nüfus İdaresi’nin kayıtlarından yola çıkılarak hazırlandığı söylenebilir. Yani nüfus sayımı olarak adlandırılrsa bile *bunun normal bir sayım olmadığı, kütüklerden yola çıkılarak hazırlanan bir nüfus hesaplaması* olduğu belirtilmelidir. Bu nokta, Sicill-i Nüfus İdaresi’nin Osmanlı nüfusunu etnik aidiyete göre kaydettiğini ispatlaması açısından çok önemlidir. Çok önemli bir noktadır bu. Bugüne kadar bilinen ve savunulan Osmanlı’nın nüfusunu sadece dinsel kimliğe göre ayrıştırdığı genel kabulünün yanlış olduğunu ve Osmanlı’nın nüfusu dinsel olduğu kadar etnik kimliğe göre de kütüklere kayıt ettiğini göstermektedir.”⁶⁴

62 Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 34 (İtalikler bizim. AA ve AK).

63 Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, İstanbul: Doz Yayınları, 1999. s. 113.

64 Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 151 (İtalikler bizim. AA ve AK).

Aynı konuda çalışmış olan Mehmet Hacısalihoğlu, 2009’da yayımlanan makalesinde Fuat Dündar’ın kitabını eleştirmekte ve Müslüman nüfusun alt kategorileri esas alınarak bilgi toplandığına dair Dündar’ın sunduğu arşiv belgelerini inandırıcı bulmadığını ifade etmektedir.⁶⁵

Yukarıda Talat Paşa’nın merkezden yollamış olduğu emirlere bakarak Fuat Dündar’ın mükemmel işleyen bir bürokrasinin varolduğunu zannettiğini ve bu yaklaşımın en azından mübalağalı sayılabileceğini belirtmiştik. Aşağıda, Dahiliye Nezâreti ile Zor arasında yapılan ilginç bir yazışmanın özetini veriyoruz. Yazışma, Zor’daki Ermeni nüfusun tekrar sayılması hakkında...

Zor Mutasarrıfı Zeki Bey, 6 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezâreti’ne yolladığı telgrafta, Zor’daki Ermeni nüfusun sayımında çalışacak memurlara ödenmek üzere 16.500 kuruşluk havale gönderilmesini talep eder. Bu miktar Zor’a yollanmadığı için, Zeki Bey 14 Haziran 1916’da aynı talebini tekrarlar. Dahiliye Nezâreti’nde yazışmanın sürdürüldüğü Sicill-i Nüfus Müdürlüğü, bütçede bu iş için tahsis olmadığını belirtir ve sadece Dahiliye Nazırı Talat Bey’in istenen havaleyi örtülü ödenekten ödemesinin mümkün olduğunu ifade eder. Talat Bey de Zor Mutasarrıfı Zeki Bey’e orada zaten daha önceden sayım yapılmış olduğunu ve neden tekrarına ihtiyaç duyulduğunu sormuş olmalıdır ki, Zeki Bey kendisine aşağıdaki cevabı vermiştir:

“Livadaki Ermeniler nüfusunun tahririnde [sayımında] münhasıran her nüfustan beş lira rüşvet almak gayesi gözetilmiş ve merkez-i livadaki tahminen yirmi bin nüfustan iki kûsur ve umum mülhakkattan [bağlı yerlerden] ise bin kûsur nüfus hiçbir suretle tevsik [kayda geçirilmemiş] ve hatta yazanlar tarafından olsun tasdike lüzum görülmeyen defterlere yazdırılmış ve bir kısmına Tezkere-i Osmaniyeye [Osmanlı Nüfus Kağıdı] verilmiştir. Tahrir [sayım] para verenlere hasr [mahsus] ve yalnız kendi ifadelerine müsteniden [dayalı olarak] icra edilmiş olmakla, şahsiyetlerini gizlemek veya fevt olanların metrukâtından [ölenlerin bıraktıklarından] istifade eylemek için başka nâmlarla [isimlerle] kendilerini tescil ettirenler olmamıştır [yazım hatası var: “ettirenler olmuştur” olmalı!]. Müstahdemîn tahrir-i nüfusa [memurlar nüfus sayımına] değil keselerini doldurmaya çalışmış ve muvaffak olmuşlardır... Hiçbir kıymet-i resmîyesi [resmî değeri] olmayan bu tahriratın [sayımın] *ke-enlem-yekûn* addiyle [hiç olmamış gibi sayılarak] inşallah bir iki ay zarfında intacı me’mul [neticelenmesi umulan] iskândan sonra, hasıl olacak vaziyete göre icabının ifa ve arz olunacağı. 7 Temmuz 1332 [20 Temmuz 1916] Zor Mutasarrıfı Zeki.

[Belgenin kenarına merkezde düşülen not:] Vazifesini suistimal edenler hakkında takibat [yasal soruşturma] icrâsiyla ahkam-ı kanunîyenin [kanun

65 Bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, “Türkçülük, Osmanlılık ve Türkleştirme Tartışmaları,” *Toplumsal Tarih*, no. 182, Şubat 2009. s. 67-68.

hümümlerinin] tamami-i ifa [yerine getirilmesi] ve neticeden malumat itası [merkeze bilgi verilmesi].”⁶⁶

Zor Mutasarrıfı Zeki Bey, kısaca şunu söylüyor: Aslında Zor’da bulunan Ermeni nüfusun miktarı kayıt edilmiş olanın çok üstündedir. Çünkü Zor’daki memurlar sayım esnasında rüşvet yedikleri için bazı Ermenileri kayda geçirmemişlerdir. Mutasarrıf Zeki Bey’e göre önceden yapılmış sayımın hiç bir değeri yoktur ve “olmamış sayılması” gerekir. Yukarıdaki belgeden anlaşıldığı gibi, Zor civarında bir rüşvet şebekesi kurulmuş ve en basit işlem bile son dönem Osmanlı bürokrasisinin yolsuzluk ve rüşvet çarkının parçası olmuştur. Dolayısıyla, Fuat Dündar’ın Dahiliye Nezâreti’nden yollanan ve yörede bulunan Ermeni nüfusun miktarını sorgulayan emirleri –ve bunlara taşradan verilmiş cevapları– yorumlarken meseleye belli bir ihtiyat payı ile yaklaşmış olması gerekirdi diye düşünüyoruz.

Redaksiyon ve Türkçe sorunları, yanlış kaynaklar ve okuma hataları

Fuat Dündar’ın kitabının okuyucuyu çok rahatsız eden bir özelliği de sanki hiç düzeltme ve redaksiyondan geçmeden yayımlanmış olmasıdır. İletişim Yayınları gibi büyük bir yayınevi, merak uyandıran ve geniş kitlelere hitap eden kitapları yayınlarken yazarın olası Türkçe hatalarını düzeltmek zorundadır. Maalesef, Fuat Dündar’ın kitabının yayınevine teslim edildiği gibi yayımlanmış olduğu görülüyor.

Kitabın ilk baskısındaki bazı yazım hatalarının, daha sonraki baskılarda düzeltilmeye çalışılmış olduğunu görüyoruz. Ancak, bazı düzeltmelerin de “bozma” ile neticelendiğini söylememiz gerekiyor. Örneğin, ilk baskıda doğru yazılmış olan *te’bid* ile *teb’id* ayrımı, üçüncü baskıda tamamen yanlış hale gelmiştir (s. 304). Buradaki, “sürgün” anlamına gelen *teb’id*, üçüncü baskıda *te’bid* oluyor, yâni “ebedileştirme” anlamına geliyor.

Fuat Dündar’ın metninde Türkçe ifade bozuklukları çok fazladır. Birkaç örnekle yetinelim: “Şifreli telgraflar sayesinde Türkleştirme operasyonu, yasal pek bir olmasını olmayan bir politikanın dar bir ekiple sürdürülebilir olmasını sağlamıştır” (s. 440). Ayrıca, “komuta yapmak” (s. 63), “asimilasyon etmek” (s. 76), “dinsel itakat” (s. 431) gibi ifade bozuklukları çok fazladır.

Latince, “bilinmeyen topraklar” anlamına gelen *terra incognita* tamlaması iki ayrı yerde “kapalı kutu” olarak çevrilmiş (s. 126 ve 171). Ayırı-

66 DH. SN. THR (Dahiliye Nezâreti, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemî) 69/46, 1334 Ş 23, Zor Mutasarrıfı Zeki’den Dahiliye Nezâretine, 7 Temmuz 1332 [20 Temmuz 1916] tarihli telgraf.

ca “Kıpti Çingeneler” (s. 159) tamlamasındaki sorunu görebiliyoruz. Galiba Fuat Dündar İngiliz belgelerinde gördüğü her “governor” terimini “vali” olarak Türkçeye çeviriyor: Kırklareli-Vize kaymakamı olmuş size “Vize Valisi” (dn.106).

Fuat Dündar’ın kitabı aslen Fransızca yazılmış doktora tezi olduğu için bazı yanlışlar çok göze batıyor. Örneğin, Fransa’nın İzmir Başkonsolosu, “Fransa İzmir genel konsolosu” (s. 196) olarak Türkçeye çevrilmiş. Acaba bir de “özel” konsolos mu var diye düşünüyoruz. Ayrıca, Bibliyografya’da Fransızca’dan bazı çevirilmemiş künyeler aynen bırakılmış. Örneğin, Fatma Neşe Zincirli’nin tezi “Université d’Istanbul” olarak kalmış!

Birçok bilinen ve tanınan isim de yanlış yazılmış: Kırk yıllık Moiz Kohen Tekinalp olmuş size Mohez Kohen (s. 79). Ege’li tarihçi Nurdoğan Taçalan, cinsiyet değiştirerek olmuş Nurdan Taşçalan (s. 201). Aynı şekilde, Harry J. Psomiades olmuş Harry J. Barniodis (s. 217). Tarihçi Yuluğ Tekin Kurat ise, T. K. Yuluğ (s. 217) oluvermiş!

İsim, dipnot ve benzeri kaynaklardaki savruluk ve dağınıklık bütün kitap boyunca devam ediyor. Fakat işin acı tarafı, arşiv ve belge konusunda iddialı olan Fuat Dündar bir arşiv belgesinin dipnotta nasıl gösterilmesi gerektiğinin farkında değil. Örneğin, sayfa 227’deki 189. dipnotta şöyle bir cümle var: “Rahmi Bey’den Britanya konsolosuna: Beklenmedik siyasî koşullar aksini gerektirmedikçe, hükümetin geri kalan Rumlara dokunmaması ekonomik menfaatineydi.; FO 195/2458, s. 598.” İttihatçıların İzmir Valisi Rahmi Bey’in Britanya konsolosuna neden resmî yazı yazdığını anlamış değiliz. İzmir valisi yazı yazmış olsa bile, böylesine mahrem bir hükümet politikasını neden resmî yazı yazarak açıklasın ki? İzmir’deki İngiliz konsolosu büyük bir olasılıkla, Rahmi Bey ile olan görüşmesini veya onunla ilgili olarak duyduğu bir istihbaratı Londra’ya İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na bildirmektedir. Ayrıca, İngiliz arşivlerinde FO195 sayısı evrakın arşiv içindeki bulunduğu grubun numarasını, 2458 sayısı ise bulunduğu dosyanın numarasını gösterir. Peki bu yazı hangi tarihte yazılmış? Belli değil! Evrak numarası nedir? Evrakta muhakkak imzası olması gereken konsolosun ismi nedir? O da belli değil! Kısacası, Fuat Dündar’ın verdiği dipnotları takip ederek İngiliz arşivlerinden alıntıladığı arşiv belgelerine ulaşmak biraz zor.

Yer isimleri ise başka bir alem! Dündar, bir kısmını yabancı dillerden aynen alıyor: Örneğin, adı “Homs” (s. 163, 164) olarak geçen kaza, aslında bildiğimiz Humus; Adriyatik kıyısındaki “Valona” da (dn.125) memleketimizde Avlonya olarak bilinir. Aynı şekilde, “Samothece” adasının Türkçe ismi Semadirek (dn. 61), “Mytilène” adasının ismi de Midilli (s. 212) olmalı-

dır. Metinde Fransızca bazı kelimeler nedense Türkçe telaffuzu verilerek yazılmış. Fuat Dündar, sözlüğe bakmak zahmetine bile katlanmamış. Örneğin, “alşimi” olarak yazdığı kelimenin Türkçesinin “simya” olduğunu Dündar’ın bilmesi gerekirdi (s. 431).

Fuat Dündar’ın kitabında en iddialı olduğu mesele, eserinin arşiv belgelerine dayalı olmasıdır. Metinde birkaç kez bu keyfiyet okuyucuya hatırlatılmaktadır. Eğer kitabın en güçlü yanı arşiv belgeleri ise, o zaman Osmanlıca belgelerin “doğru okunarak” okuyucuya aktarılmasını ve yorumlanmasını bekliyoruz. Dündar’ın kullandığı belgelerin orijinallerini arşivden isteyip, doğru okunup okunmadığını kontrol etmek işine girişmedik. Yapabilirdik, ama şu aşamada bu işe vakit harcamayı düşünmedik. Ama bir tanesi hariç, o da internet ortamında karşımıza çıktı! Fuat Dündar’ın kitabının 316. sayfasında şöyle bir cümle var:

“Ancak, ilginç bir şekilde, Halep Valisine Ermenilerin Urfa’ya gönderilmesi emredilirken, aynı gün Urfa’daki % 10’u aşmış olan Ermenilerin de Zor ve Musul taraflarına gönderilmeleri emrediliyordu”⁶⁷

Yakın dönemde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki bazı belgeler internet ortamında okuyucunun hizmetine açıldı. “T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü” web sitesinde, “Arşiv Belgelerine göre Ermeni Konusu” başlığı altında yüzlerce belgenin Osmanlıca orijinaline ve Latin alfabesi ile transkripsiyonuna erişmek <http://www.devletarsivleri.gov.tr/kitap/> adresinden mümkündür. Yukarıdaki belgeyi “Urfa” anahtar kelimesini kullanarak bulduk. Belgenin orijinalindeki ifade şöyle:

Urfa Mutasarrıflığına,
Oraya sevk edilen ve ba’de-mâ gönderilecek olan Ermeni muhâcirlerinden *iskâni kâbil olmayacak mikdârının* Zor ve Musul’a sevkleri. Fî 26 Ağustos sene 1331 [5 Eylül 1915]. İmza: Nâzır [Talat]. (İtalikler bizim. AA ve AK).

Dikkat edilirse, belgenin orijinalinde “Urfa’daki % 10’u aşmış” olan Ermenilerden bahsedilmiyor! Nâzır Talat Paşa sadece oraya önceden sevk edilmiş ve ileride sevk edilecek olan Ermeni muhâcirlerinden “iskâni kâbil olmayacak mikdârının” Zor ve Musul’a sevk edilmelerini istiyor. Belgedeki, “iskâni kâbil olmayacak mikdârının” % 10’a tekabül ettiği ise, görüldüğü gibi Fuat Dündar’a ait bir iddia! Belgede bulunmayan çok önemli bir teknik detayın, Dündar tarafından % 10 olarak yorumlanması hoş değil! Kitabın temel iddiası olan nüfus oranlarının (% 10, % 5 ve % 2) yazar tarafından belgeye monte

67 DH. ŞFR. 55-A/146, 5 Eylül 1915 günü Dahiliye Nezâreti, EUM’dan Urfa’ya çekilen şifre (İtalikler bizim. AA ve AK).

edilmesi, bizde yazarın arşiv belgelerinin kullanımı ile ilgili ciddi sorunları olduğu izlenimini uyandırmıştır.

Genellikle tarih kitaplarında belgelerin nasıl okunduğu girinti metinlerle gösterilmeden, sadece dipnotta künyesi verilmekle yetinilir ve böylece okuma eksiklikleri saklanır. Fuat Dündar böyle bir tedbire başvurmuyor, bu açıdan takdir edilmesi gereken bir şeffaflık sergiliyor. Ancak Dündar’ın Osmanlıcası çok sorunlu.

Fuat Dündar, sürgün yeri olarak ilk olarak Zor ve Urfa havalisinin seçilmesini anlatan telgrafın “Münif Bey imzalı IAMM antetli şifrede” geçtiğini naklediyor (s. 278). Kitabın sonuna EK 21C olarak belgeyi iliştiirmeseydi, dediklerine inanabilirdik. Ama hayır, belge EUM antetli ve Talat Paşa’nın imzasını taşıyor!

Yüzlerce yanlış okuma örneği bulabiliriz, ama sadece göze çarpan bazı örnekler vereceğiz. Sembolden önceki kelime kelimenin doğru transkripsiyonu, sonraki ise Dündar’ın yazdığı yanlış hâlidir: Şübbân-ı ümmet>şaban-ı ümmet (s. 73), ahal-i Rum>ahali-i Rum (s. 223), edilmeyen>idilmeyen (s. 237), vukuuna>vukuna (s. 267), müteessir>mütessir (s. 302), ibtidaî mektepler>ibtida-i mektepler (s. 401), müsellah>müselleh (s. 403). Yazarın “müteferrik”ten sonra en kararsız olduğu kelime “behemehal”: behemahal, behamahal (s. 509), behemmahal (s. 148) olarak her sayfada başka bir kılıktaki karşımıza çıkıyor.

Kitabın eklerindeki diğer bazı hatalı okumalar ise şöyle: havali-i cenub>haval-i cenub, iktiza eder>iktizadır, müteferrik>müteferik, bitteferik, bi’t-tefrik>bilteferik (s. 503), vilayet-i cenubiye>vilayat-ı cenubiye (s. 505), Kürt mültecilerinin>Kürt mültecilerinde, mıntukasıdır>menatukasıdır, melalar>mollalar. Eklerdeki bu yanlışlar, belgelerin kullanıldığı ana metinde de tekrarlanmıştır.

Sonuç: “Bon pour l’Orient!”⁶⁸

Uzun bir yazının sonunda şunu söylemek istiyoruz: Fuat Dündar’ın kitabı bilgi dağarcığımızı katkı yapmış, ele aldığı diğer azınlık veya Kürtler gibi

68 Fransızca, “Şark için iyidir!” anlamında... 19. yüzyıl Fransız sömürgeciliği Doğu ülkelerini ve orada olup bitenleri aşağılamak ve aslında kendi sömürgeciliğini meşrulaştırmak için “Bon pour l’Orient” terimini kullanır. Bu yaklaşım akademik alanda da rağbet bulmuştur. Doğu ülkelerinden gelen bazı öğrencilerin Fransız üniversitelerinde yaptıkları akademik seviyesi düşük tezler, zaman zaman “Bon pour l’Orient tez” olarak nitelendirilir. Fransız sömürgeci mantığı çerçevesinde, tez sahibinin nasıl olsa bir Fransız üniversitesinde iş bulamayacağı, ama kendi ülkesinde durumu “idare edeceği” anlatılmaya çalışılmaktadır. Maalesef, Fransızların bu yaklaşımını “yeniden üretmek” bazılarının işine gelmektedir.

yine “sorunlu” görülen gruplara yönelik İttihatçı politikasını ele almanın yanı sıra ve “1915 yılında Osmanlı Ermenilerine ne oldu?” sorusuna cevap aramış olması bakımından ayrıca önemlidir. Yazar, doktora tezinin araştırması sırasında yüzlerce Osmanlıca belge okumuş ve bu belgeleri belli bir bakış açısı ile değerlendirmiştir. Tabii ki ortaya konulan emeğe saygı duyuyoruz. Türk resmi tarih tezi olarak adlandırılan tarihyazımında, aynı kaynaklara dayanan ve birbirini tekrarlayan çalışmalar yayımlanmakta ve bu çemberin dışına çıkmaya cesaret eden eserlere çok az rastlanmaktadır. Fuat Dündar’ın kitabı, sadece bu bakımdan, genç tarihçiler için olumlu bir örnek ve en azından yeni soruların sorulmasına vesile teşkil edecektir.

Bütün bu olumlu yönlerine rağmen, esas olarak Fuat Dündar’ın Paris EHESS’de savunduğu doktora tezinin Türkçe versiyonu olan *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği, 1913-1918* başlıklı kitabı çok ciddi sorunlarla maluldür. Acele ile yazılmış olduğu her halinden belli olan, kendisinden önce bu konuda yazılanları yok sayan, aşırı iddialar içeren, savruk ve ciddi yanlışlarla dolu bir çalışma ile karşı karşıya olduğumuzu belirtmek zorundayız.

Her doktora tezi, bir anlamda tez yöneticisi olan hocanın imzasını taşır. Her ne kadar araştırmayı yapan, yüzlerce belgeyi okuyan ve metni kaleme alan doktora öğrencisi Fuat Dündar olsa bile, işin sonunda tez yöneticisi Prof. Hamit Bozarslan da bir ölçüde tezin hata ve sevaplarından sorumludur. Hele böylesine tartışmalı ve siyasi yansımaları olan bir konuda, tez yöneticisinin sorumluluğu bir kat daha artmaktadır.

Bizim samimi inancımız şudur: Fuat Dündar, EHESS [École des hautes études en sciences sociales]-Paris’te yeterli akademik danışmanlık desteği alamamıştır. Bunun dışında, bir doktora tezinde bulunması gereken asgari özellikler konusunda bile kendisine bilgi verilmediğini düşünüyoruz. Jüri aşamasında ise, Dündar’ın tezinin ciddi anlamda bir akademik denetimden geçmediğini tahmin ediyoruz.⁶⁹ Kısacası, Fuat Dündar’ın kitabı eskilerin deyimi ile “*Hüdâi nâbit*” bir çalışmadır, kimsenin katkısı olmadan kendiliğinden büyümüş ve serpilmiştir. Eğer Fuat Dündar’a bir yol gösteren olsaydı, belki biraz daha düzgün bir ürün ortaya koyabilirdi diye düşünüyoruz.

69 Fuat Dündar doktora tezini 2006 yılının Aralık ayında savunmuştur. Dündar’ın tez jürisindeki öğretim üyelerinin isimleri, uzmanlıkları ve Fransa’da çalıştıkları kurumlar aşağıda verilmiştir: Hamit Bozarslan (Tarihçi ve Tez Danışmanı, EHESS), Christine Allison, (Kürt Dili ve Edebiyatı, INALCO), Nathalie Clayer (Tarihçi, Balkan ülkelerinde İslamiyet ve Arnavutluk, CNRS), Gilles Dorronsoro (Siyaset Bilimci, Güvenlik devleti ve etnik çatışmalar, PARIS I), François Georgeon (Tarihçi, son dönem Osmanlı tarihi, CNRS), Morgane Labbé (Demograf, EHESS).